

silicale, l'étude des proportions a démontré qu'il s'agit originairement d'une église dite en forme de croix grecque inscrite à quatre colonnes. Donc cette ruine byzantine avec sa forme et sa décoration doit appartenir à la période qui va du milieu du 9ème siècle jusqu'au 12ème. La forme archaïsante de l'abside est plutôt d'une date reculée. Nous proposons donc pour la datation de l'église la deuxième moitié du 9ème et le courant du 10ème siècles.

L'église de Değirmenaltı, qui est par ses dimensions une des plus grandes de ce type architectural, semble être tombée en ruine au 13ème siècle, puis réparée parallèlement à la restauration de l'Empire. C'est lors de cette réfection qu'on a dû ajouter les annexes. Avec le combat de Pélékanon (vers 1330) comme toute la région était presque évacuée, le monastère et son église aussi furent sans doute abandonnés. Les ruines situés à une centaine de mètres du rivage, au pied d'un versant, furent couvertes par la nature de telle manière que les historiens du siècle passé l'ignorèrent complètement. Nous croyons que certaines pièces architectoniques furent enlevées et transportées à Tuzla. La ressemblance stylistique entre les pièces trouvées ici et d'autres mises au jour dans l'église nous suggère ce point de vue.

Certes il est extrêmement difficile d'identifier l'église découverte à Değirmenaltı. Mais on ne pourrait passer, sous silence le monastère de Nikétias qui fut fondé par un certain Saint Serge, dans la deuxième moitié du 9ème siècle. A l'époque des Paléologue on signale une place forte dite Nikétiaton qui semble avoir obtenu ce nom du monastère voisin. Selon une hypothèse de Gédéon, la forteresse de Nikétiaton serait précisément à l'emplacement du village de Tuzla, et d'après lui la solution Tuzla = Akritas n'est vraie que pour le cap. D'autres historiens ont proposé pour l'emplacement de Nikétiaton, l'endroit dit Ağılaltı, où jusqu'à une date récente les vestiges d'une édifice byzantine étaient visibles. Nous croyons que la topographie historique de toute la région est à refaire. Mais en attendant nous sommes d'avis que la vieille hypothèse, d'ailleurs souvent combattue, de Gédéon n'est point complètement dénuée d'intérêt et si elle était justifiable, les ruines récemment mises au jour pourraient bien être identifiées comme étant celles de l'église du monastère de Nikétias.

HARPUL ULU CAMİNİN DURUMU

Ara ALTUN

Harput Ulu Camii, Keşoğlu Meydanından «Kazı Bahçesi» denilen yere giden yolun üzerindedir. Çok oynanmış, çeşitli onarımlar görmüş, hakkında epey yaygın olmasına rağmen tartışmalı taraflarına pek değinilmemiş bir erken devir XII. yy. yapısı olarak belirir¹.

1969 Ağustos'unda inceleme imkânı bulduğumuz yapının 1964 ve 1971 durumlarını veren resimleri de bu yazıdaki görüşlere ışık tutmuştur. Afif Özmen'in plân krokisi üzerinde değişiklikler işlenerek buradaki plân verilmiştir. (plan: 1)².

1899, 1905 onarımları bilinen³ ve 1964 den beri de onarılmakta olan cami, bugün artık birtakım tartışmalara imkân verebilecek bazı izlerini kaybetmiş durumdadır.

Aslında yapının önceleri geniş bir çevre duvarı içine alınmış olduğu anlaşılmalı birlikte, bunun XIX. yy. sonundan kalma basık kapılı bir giriş durmaktaydı. Yapı, genel olarak dikdörtgen plan veren ve dışı kapalı bir görünüme sahiptir. Harput İç Kalesiyle karşı karşıyadır. Kesme taş al-

1. Harput Ulu Camii üzerine ciddi mimari araştırmaları arasında A. Gabriel, *Voyages Archéologiques dans la Turquie Orientale*, Paris 1941, 258-259; D. Kuban, *Anadolu Türk Mimarısının Kaynak ve Sorunları*, İstanbul 1965 126-128 ve biraz daha detaylı olarak A. Özmen, *Harputta Türk Mimari Eserleri*, (Ed. Fak. yayınlanmamış lisans tezi) İstanbul 1965 gösterilebilir. Yapının karışık durumu karşısında üzerinde kısaca durulan bu araştırmalar dışında bazı yayınlarda dolaylı olarak da yapıya değinilmiştir: K. Erdmann, *XIII. yy. Camilerinin özel durumu*, Milletlerarası I. Türk Sanatları Kongresi, Ankara 1959, Kongreye sunulan tebliğler, Ankara 1962, 144 vd.; Diez-Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul 1955, 54-56 bunların önemlileridir. Değerlendirici toplu bilgi için O. Aslanapa, *Turkish Art and Architecture*, London 1971, 95.
2. 1964 ve 1971 fotoğrafları Dr. M. Sözen ve T. Cimcoz'dan sağlanmıştır.
3. İ. Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, İst. 1958, s: 306

çak temel duvarları hizasından sonra karışık moloz taş örgüsüyle masif duvarları dikkati çeker. Mihrap yönünde küçük bir destek çıkıntısı, doğu ve batı yönlerinde de mekânın üst seviyesinde yer alan ve belirsiz motifler olarak seçilen çok dar mazgal pencereler yer alır. Bu yeknesaklığı doğu ve batıda birer kapı bozar. Bunlardan batıdaki, yüksek dikdörtgen bir çerçeve biçiminde ve kesme taştan meydana getirilmiştir. Hafif sivri kemerin içinde basık kemerli kapı yer alır. Son yıllarda düzgün şekilde onarılmıştır. Bunun hemen kuzeyinde, yapının bünyesi içinden çıkan kalın ve eğri minarenin önünde son onarımlarda garip bir durum ortaya çıkmıştır. Burada eskiden A. Gabriel'i şaşırtan ve minare girişini buradan göstermesine sebep olan bir kapı birimi vardı⁴. Onarımlar sırasındaki raspa çalışmaları burada kapı yüksekliğinde tuğla örgülü bir kemer ortaya çıkarmıştır. Kesinlikle durumu anlaşılmamış olmakla birlikte kemer biçiminde bir açıklığın buradaki varlığı ilk bakışta bir kapı geçişinden başka şekilde açıklanamaz gibi görünmektedir. Daha ilk bakışta çok oynanmış olduğu anlaşılan caminin burasında bir çeşme nişi düşünmek de pek mümkün görünmemektedir. Açıkçası, onarılmış şekliyle bu kemerin durumu, buradaki bir geçişin kapatılarak sonradan minarenin yer aldığı içteki bölümün meydana getirildiği hissini vermektedir⁵. Yapının tam ve detaylı bir rölevesi iyi kurulmuş bir ekip işidir. Böyle bir çalışma onarım öncesinde veya onarım sırasında yapılabilseydi, bu çok önemle üzerinde durulması gereken problematik tarafları belki kısmen aydınlatılabilirdi. Bu yazıda, yapı hakkında iddialı ve kesin şeyler söylemek durumunda değiliz. Ancak, kesinlikle bir Artuklu devri yapısı olduğu, hiç değilse ilk kuruluşu ile bu sülâleye maledilebileceği hakkında şüpheli olduğumuz Harput Ulu Camiinin genel hatlarıyla tanımını yaparken tartışma konularını ortaya çıkarmak cesaretindeyiz.

Yapının doğu kapısı da, aynı taş düzeni gösteren sivriye yakın bir kemer ve iki yuvarlak sütun ile bunun bir dış kademesinde yer alan dikdörtgen çerçeveden meydana gelmektedir. Bu doğu kapısı, batıdaki tuğla kemerin tam karşısında yer almaktadır. Yapının içinden çıkan minarenin kaide-

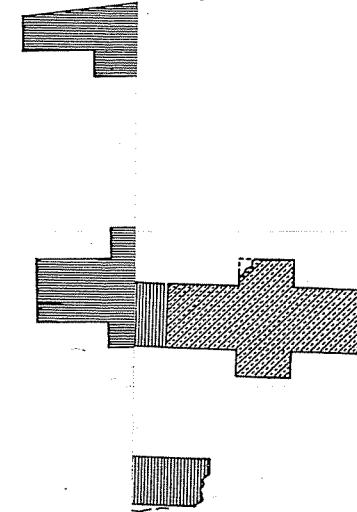
4. bkz : A. Gabriel, Voyages.. fig 190. A. Özmen ise burayı bir ek olarak gördüğünden planda hiç işaretlememiş ve minare girişini doğrudan iç mekândaki merdivenlerle belirtmek zorunda kalmıştır.
5. Ö. Bakırcı, *Anadolu'da XIII. Yüzyıl Tuğla Minarelerin Konumu, Şekil, Malzeme ve Tezyinat Özellikleri*, Vakıflar Dergisi IX, Ankara 1971, 337 vd. da: Minarenin yapıdan daha erken olduğu ve kesme taş kaidedeki işçiliğin görülebilmesi amacı ile batı duvarına tuğla kemerin yapıldığı görülmüştür.

taş kütle ise akta ve kesidirmektedir. bileceği gibi, yapacak şeyenin yapının erken tarihte ile yapılacak damını aşan da da iki erdurumdadır. k az yükseksteren ve şaı dardır. Üç n içine geçr silme üzere lıcalı Cami idiran oyukz olarak dar plama külâh

ve ana me-ler üzerinde ndir. Ancak aati vardır⁶. ıla kemerler

karıda sözü nılar mihrap rinden sözü örtülüdürler. u iki mekâ-an ve beşik i alanın or-

arak D. Ku-i görüşü bu

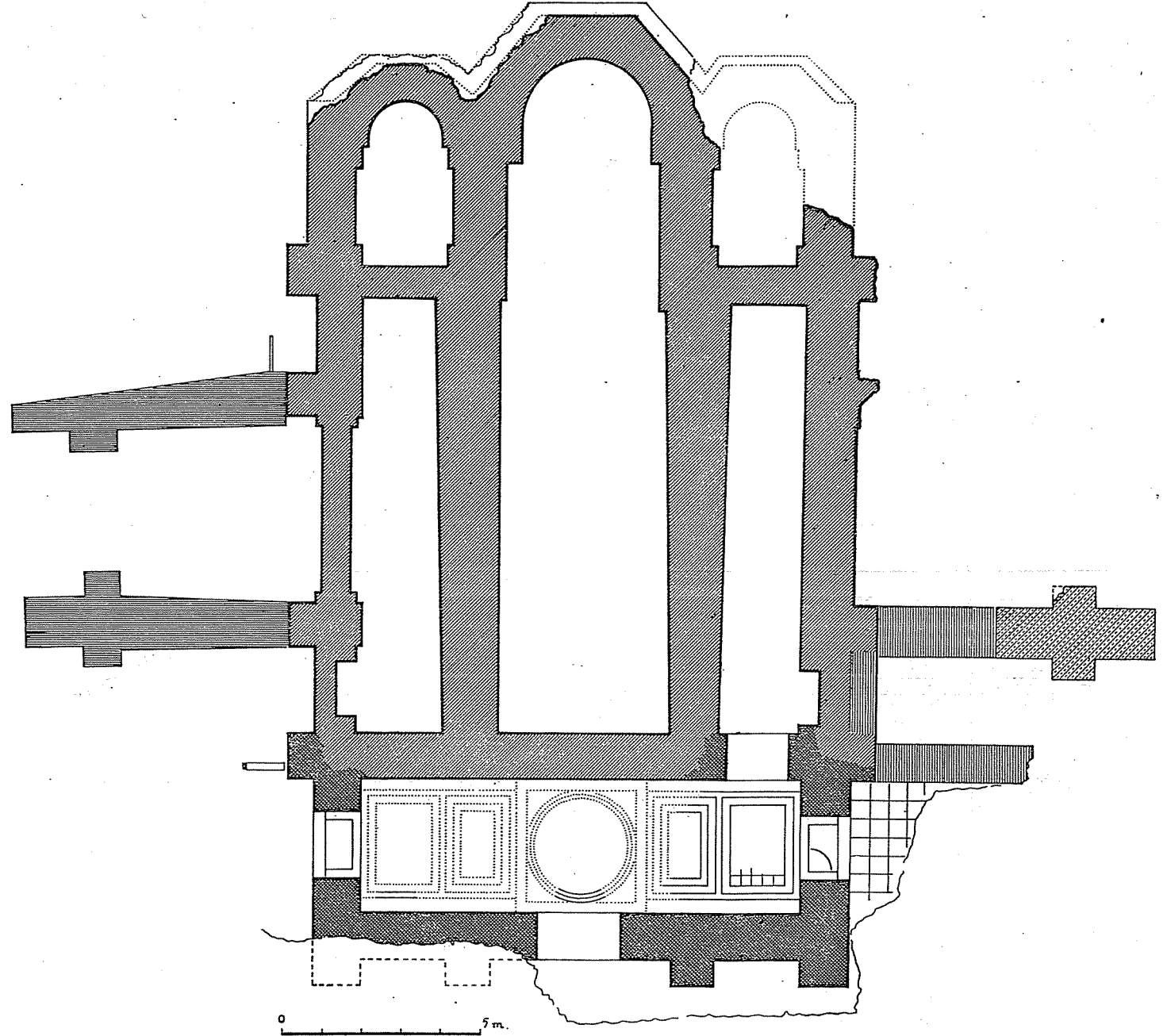

ra karışık moloz taş örgüsüyle masif du-
 inde küçük bir destek çıkıntısı, doğu ve
 iyesinde yer alan ve belirsiz motifler ola-
 lar yer alır. Bu yeknesaklığı doğu ve ba-
 batıdaki, yüksek dikdörtgen bir çerçeve
 a getirilmiştir. Hafif sivri kemerin içinde
 larda düzgün şekilde onarılmıştır. Bunun
 içinden çıkan kalın ve eğri minarenin
 durum ortaya çıkmıştır. Burada eskiden
 irişini buradan göstermesine sebep olan
 ırasındaki raspa çalışmaları burada kapı
 eri ortaya çıkarmıştır. Kesinlikle duru-
 kemer biçiminde bir açıklığın buradaki
 en başka şekilde açıklanamaz gibi görün-
 manmış olduğu anlaşılan caminin bura-
 pek mümkün görünmemektedir. Açık-
 durumu, buradaki bir geçişin kapatıla-
 içteki bölümün meydana getirildiği his-
 letaylı bir rölevesi iyi kurulmuş bir ekip
 cesinde veya onarım sırasında yapılabil-
 ılması gereken problematik tarafları bel-
 lida, yapı hakkında iddialı ve kesin şey-
 nacak, kesinlikle bir Artuklu devri yapısı
 e bu sülâleye maledilebileceği hakkında
 iinin genel hatlarıyla tanımını yaparken
 cesaretindeyiz.

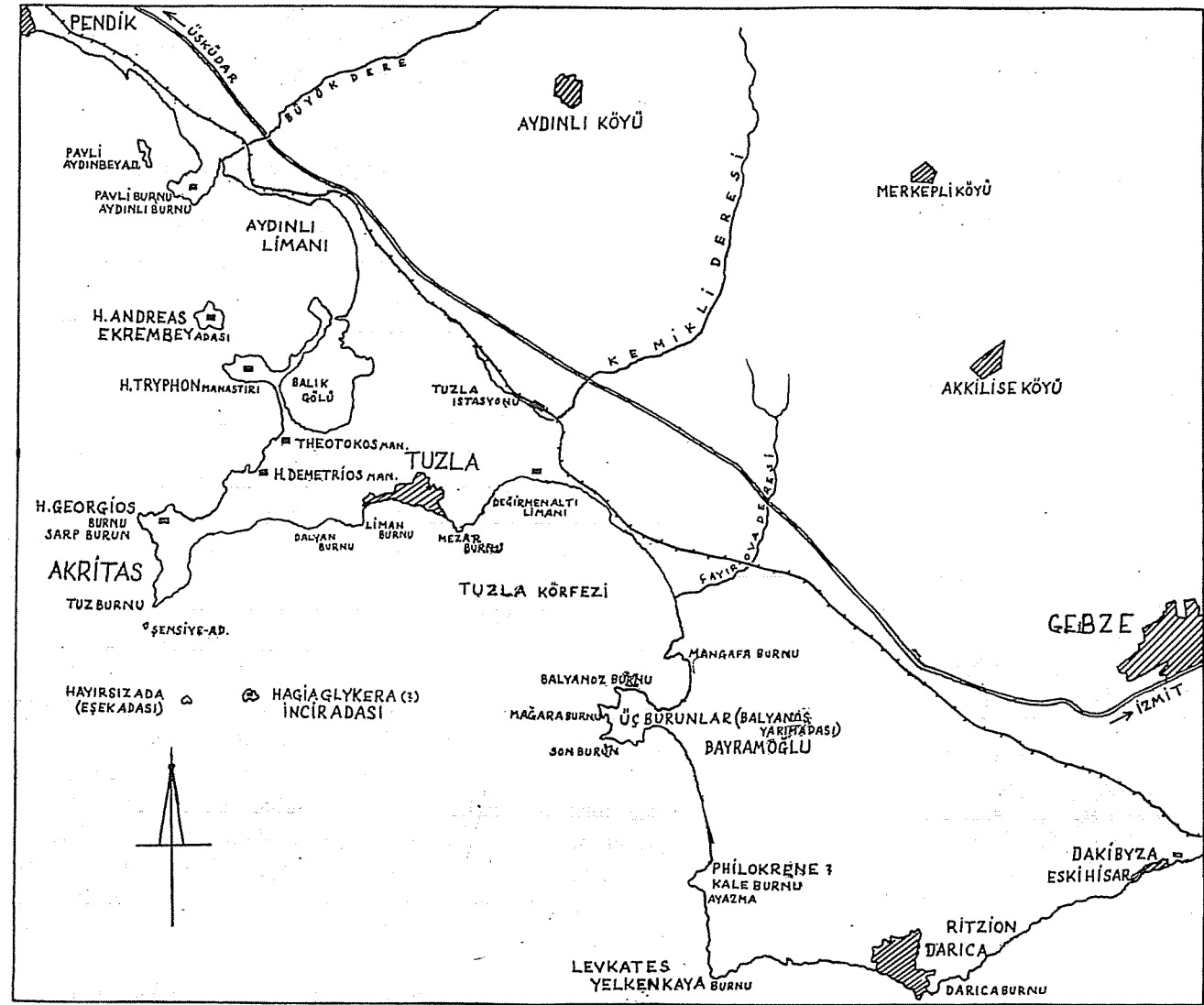
taş düzeni gösteren sivriye yakın bir ke-
 in bir dış kademesinde yer alan dikdört-
 r. Bu doğu kapısı, batıdaki tuğla keme-
 Yapının içinden çıkan minarenin kaide-

190. A. Özmen ise burayı bir ek olarak
 emiş ve minare girişini doğrudan iç me-
 zorunda kalmıştır.

Üzyl Tuğla Minarelerin Konumu, Şekil,
Vakıflar Dergisi IX, Ankara 1971, 337
 erken olduğu ve kesme taş kaidedeki iş-
 tti duvarına tuğla kemerin yapıldığı gö-

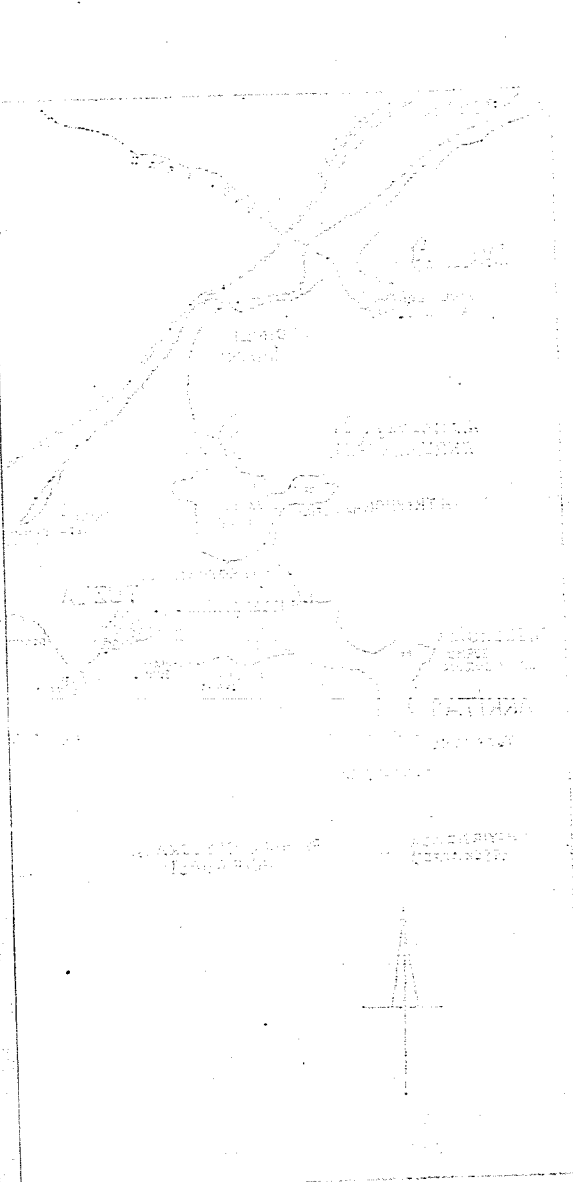

Resim 47. Kalıntının buluntu rölevesi (Çizen : Y. Önge).

Resim 48. Tuzla ve çevresinin eski ve yeni adlarını gösteren krokisi.

çak temel varları dil batı yönlere rak seçiler tuda birer biçiminde basık kem hemen ku önünde so A. Gabrie bir kapı b yüksekliği mu anlaş varlığı ilk mektedir. sında bir çası, onar rak sonrac sini verme işidir. Böy seydi, bu ki kısmen ler söylem olduğu, hi şüpheli olc tartışma k Yapı mer ve iki gen çerçev rin tam ka

4. bkz : gördüğ kânda
5. Ö. Ba Malze vd. da çiliğın rüşü.

sini meydana getiren ve etrafında merdivenler dolaşan kesme taş kütle ise içte açıkça görülebileceği gibi, kemer ve paye düzenini zorlamakta ve kesmekte, bu görünüşüyle sonradan yapıldığı fikrine kuvvet kazandırmaktadır. Özellikle merdivenler bu durumdadır. Ancak, içerden görülebileceği gibi, kesme taş kısımdan sonra tuğla örgünün köşelerde pilasterler yapacak şekilde başladığını ve tonozla kesildiğini görerek belki de minarenin yapının en eski bölümü olduğunu ve çubuk yivli gövde kısmıyla çok erken tarihe indiğini düşünmek de mümkündür. Bu tartışma konusu yerinde yapılacak bilimsel bir sondajla açıklığa kavuşacak durumdadır. Yapının damını aşan minarenin gövdesinin alt kısmı ile üstü de birbirini tutmaz. Burada da iki erken ve bir geç devir olmak üzere üç devir açıkça seçilebilecek durumdadır. En alt kısım, çubuk yivler yapan bir gövde durumundadır ve çok az yüksekliğe sahiptir. Tuğladandır. Üzerinde yine değişik tuğla işçiliği gösteren ve şakulünden kaymış olan bugünkü asıl gövde ise alt yapıdan daha dardır. Üç kuşak halinde değişik tuğla dizilişleriyle sepet örgüsü ve birbirinin içine geçmiş altı kollu yıldızlar meydana getirir. Şerefe korkuluğu düz bir silme üzerinde levhalar halinde masif görünüşe sahiptir ve iki yerinde Alacalı Cami minare şerefesinde benzerine rastlanan biçimde palmet şeklini andıran oyuklar vardır. Şerefeden yukarısı ise alt yapı ile büsbütün uyumsuz olarak dar ve silindirik bir tuğla örgüsü gösterir. Ahşap üzerine çinko kaplama külâh onarılmakta idi.

Caminin içi, avlu ve etrafındaki mekânlar ile geçiş bölümü ve ana mekân olmak üzere üç esas kısımdan meydana gelir. Bodur payeler üzerinde sivriye yakın tuğla kemerler ve beşik tonozlar iç görünüşe hakimdir. Ancak ağırlık noktaları dışa düşen kemerlerin onarıma ait olduğu kanaati vardır⁶. Son onarımda payelerin etrafı kesme taş kılıf içine alınmış, tuğla kemerler de iki kademeli ve düzgün olarak iyice onarılmıştır.

Kuzeyde yer alan avlu ve etrafındaki mekânlar bölümü yukarıda sözü edilmiş olduğu gibi iki yöndeki kapılarla dışarıya bağlıdır. Kapılar mihrap yönüne dik uzanan iki yan mekâna açılır. Bu mekânlar diğerlerinden sözü edilen paye-kemer düzeniyle ayrılırlar ve birer beşik tonozla örtülüdürler. Batıdaki, minare kadesinin bulunduğu yerde kesilir. Kuzeyde, bu iki mekânın arasında kalan bölüm, birbirinden paye ve kemerlerle ayrılan ve beşik tonozla örtülü iki enine nef meydana getirir. Bunların dışındaki alanın or-

6. Bu durumu belirten Gabriel'in (Voyages.. 259) kaydına dayanarak D. Kuban'ın (Anadolu Türk Mimarisinin... 127) kemerler hakkındaki görüşü bu yoldadır.

tasında küçük ve dikdörtgen plânda avlu açıklığı yer alır. Bu küçültülmüş iç avlu dört yandan kemerlerle sarılıdır. Bir nevi revaklı avlu görünümünü korumakla birlikte gösterdiği düzen çok ilgi çekicidir. Kuzey ve güneyde ikişer kemerle diğer yanlara açılır. Doğu ve batı kenarlarının güney kısmındaki ikişer kemer de avlu yönüne paralel birer beşik tonozlu mekânla örtülüdürler. Ancak, kuzeydeki birer kemer, kemer yönünde eyvan biçiminde beşik tonoz örtüsüne sahiptirler. Avlu ile birlikte planda ters bir T düzeni meydana getirirler. Bir çeşit iki eyvanlı avlunun devamı burada açıkça görülebilir. Çünkü eyvan kemerlerinin yüksekliği iyice belirecek biçimde diğer ikişer kemerden daha fazladır.

İki kemerle avludan geçilen ve diğer mekânlara da kuzeyden kemerlerle açık olan güneydeki ara bölümü boydanboya enine bir beşik tonozla örtülüdür. Burayı ana mekândan ayıran duvarın görünümü sonradan kemer aralarının doldurulmasıyla meydana gelmiş durumdaydı. Burada açılan iki kapı ve üç pencere ile stuk mihrabın durumu henüz kesinlikle aydınlanabilmiş değildir. Ancak, iki ucunda yer alan kapıların basık kemerli geçişleri yerinde diğerleriyle aynı düzeni gösteren iki kemer şeklinde geçişler bulunduğu açıkça görülebilmektedir. Bu duvarda yer alan stuk mihrap, istridye kabuğu biçiminde bir nişe sahip yarım yuvarlak plan göstermekte, üzerinde çok bozulmuş olmakla birlikte iki sıra mukarnas düzeni gösteren dikdörtgen bir alınlık seçilmektedir. İstridye kabuğu biçiminin alt hizasından ters palmetler şeklinde bir sıra saçak sarmaktadır.

Bu ara bölümden sonra, ana mekân olarak nitelendirilebilecek, mihrap duvarına paralel iki neften meydana gelen dikdörtgen bölüme geçilmektedir. Mekânı enine kemerlerle ikiye bölen iki duvar payesiyle altı orta payeden, ortadaki ikisi güneye uzantıları da olan köşe payeleridir. Bunlardan güney duvarına atılmış iki kemer arasında da tuğladan mihrap önü kubbesi yer alır. Bu bölümün tuğla kemeriyle avludaki tuğla kemerler arasında açık teknik farkı görülür. Tuğlaların uçlarının çıkıntılı dizilmesiyle primitif bir mukarnaslı pandantif şekli gösteren geçiş bölümü üzerindeki kubbe, dıştan kare bir kasnak ve toprak damla örtülü basık bir görünüme sahipti. Son onarımda bu kasnak ve dam kaldırılmış, betonlanan bütün toprak dama uygun olarak, Osmanlı kubbesi tarzında kurşun taklidi çinko ile kaplanmıştır. Burada yer alan kesme taş mihrabın arkasında tuğla bir nişin varlığı görülebilmekteydi. Mihrap, basit zikzaklarla doldurulmuş iki ince şeritten meydana getirilmiş bir çerçevenin içinde basit bir niş olarak görülür. İki tarafında birer sütunce işlenmiştir. Boydanboya enine beşik tonozun mihrap önü kubbesiyle kesilmiş olduğu nefin kuzeyindeki nef de boydanboya beşik

tonozla örtülü bulunmakta, ancak mihrap önü kubbesinin tam arkasında tuğlalar aynalı tonoz formunda dizilmiş olarak görülmektedir. Aynı örtü sisteminin iki kere arka arkaya tekrarlanmış olması iki yüzyıl sonraki mekân gelişmesinde karşılaşılabilecek garip bir özellik olarak burada bir defa belirtilmeğe değer⁷.

Yapının tonoz örtüsü genellikle orijinalinde tuğla malzeme göstermekle birlikte, yer yer moloz taş örgü ile onarılmış olduğu görülmekteydi. İlerleyen onarımlar sırasında tuğlalar açıkta bırakılarak, moloz taş örgülerin sıvanması yoluna gidilmiştir⁸.

Yapının tarihlendirilmesi için bir kitabeden hareket edilmektedir. Avlu kuzey kemerlerinden biri üzerinde yer alan mermer bloka kazınmış ilkel bir kûfi ile yazılı kitabe üzerinde birçok değişiklikler ve yanlışlıklar ileri sürülmesine rağmen genellikle 1144-1167 de egemenliği bilinen Artukoğlu Fahreddin Karaarslan'ın devrindedir⁹. 561 veya 551 H. 1165/66 - 1155/56 tarihleri ise aslında fazla fark göstermeyen ve bizim yönümüzden fazla önemli olmamakla birlikte epigrafik açıdan üzerinde durulması gereken bir detay farkı olmaktadır. Aslında böylesine büyük ölçüde bir yapının kitabesinin 52 x 35 cm. lik bir taşta yazılıp avlu kemerlerinden birinin üzerine gö-

7. Burada Selçuk'daki Aydınoğlu İsa Bey Camiine değinilmektedir.
8. Tonoz örgülerinde görülen değişiklikler basit onarımlara değil geniş ölçüde devir farklarına işaret etmekteydi. Tuğla tonoz arasında taş kemer kaburgaların kullanıldığı tekniği bir Artuklu devri yapı tekniği olarak kabul etmek eğilimindeyiz.
9. Kitabe, J. Sauvaget, A. Gabriel, *Voyages.. no 142; Lehmann-Haupt, Armenien einst und Jetzt, Reisen und Forschungen, Berlin 1910; C. Ritter, Erdkunde X, Berlin 1846; Max V. Berchem, Arabische Inschriften aus Armenia und Diyarbekr, Lehmann-Haupt, Materialien zur alteren geschichte Armeniens und Mesopotamiens, Berlin 1907, 142 de yayınlanmıştır. Hep-sini görme imkânımız olmayan bu yayınlarda, J. Sauvaget (561 H.) 1165/66 tarihini vermekte ancak üçüncü kelimemin «bînsaihi» veya «binaühu» olmasında Berchem'le anlaşmamaktadır. N. Ardıç, *Harput Artukoğullarına Ait Kitabeler, Türkiyat Mecmuası VI, 1939, 41 vd.* tarihini onlar hanesinde tereddüttedir. İ. Sunguroğlu, *Harput Yollarında, 305-306 tarih için (551 H.) de ısrar etmektedir ve baştaki üçüncü kelimeyi de «bînsaihi» ve «binaühu» değil «bî iznillahi» şeklinde okuduğunu belirtmektedir. Ona göre 561 H. 1165/66 tarihi Fahreddin Karaarslan'ın karışık devrine ve büyük bir depreme rastladığından kabul edilemez. N. Ardıç'da Fahreddin Kara Arslan'ın hakimiyeti de 1148-1174 olarak geçmektedir. (krş. mız: Bosworth, *Islamic Dynasties, Edinburgh 1967 ve M.F. Köprülü, Artukoğulları, İslam Ansiklopedisi I*) (Kitabenin metni ve tarihi için N. Ardıç - Metni ve Fransızcası için J. Sauvaget).**

mülmüş olması, Harput'da egemenlik iddiaları henüz sağlam olmayan Artuklular için biraz garip görünebilir. Başlangıçtaki «biinşaiye» kelimesinin tartışmalı olması da ayrı bir durumdur. M.Z. Oral'ın VI. Türk Tarih Kongresi (20-26 Ekim 1961) tebliğinde ise bu kitabenin yeni bir okunuşu verilmekte ve özellikle birinci satırdaki «biinşaiye» kelimesinin Berchem ve Sauvaget tarafından tartışılması durumunu ortadan kaldırmaktadır. M.Z. Oral'ın kitabeyi okuyuşuna göre, bu 541 H. 1146 da yazılmış olan ve birtakım vergilerin kaldırılması için Kara Arslan'ın bir fermanıdır ve a — inşa kitabesi, b — 561 H., c — vergi kitabesi olduğunun anlaşılmasında gibi üç bakımdan hatalı olarak yayımlanmıştır¹⁰.

Bilindiği gibi Artukoğlu İlgazi'nin yeğeni Belek, Tuğrularslan'ın Atabeki olarak Harput'a sahip olabilmüş, burada Artuklular'ın ilk hakimiyeti bu şekilde kurulabilmiştir. Artuklu Belek'in Çubukoğulları hakimiyetinden devraldığı Harput'daki Ulu Camii'nin bir XIII. yy. başı yapısı olan Malatya Ulu Camii ile benzerlikleri aranırken belirtileceği gibi, şimdilik Harput Ulu Camii'nin karışık hakimiyet devrinde meydana getirilmiş bir yapı iken Artuklu devrinde esaslı onarım ve değişmelerle XII.yy. ilk yarısında bugünküne yakın şeklini aldığını düşünmek istiyoruz.

Avlu ve yapı düzeni dışında, ana mekânın formu, bazı tonoz örtülerindeki teknik vs. açıkça Artuklu mimarisine işaret etmekle birlikte, kitabenin varlığına rağmen, genel plan formu, hatta minare daha çok Selçuklu kökleri araştırmağa sevk etmekte ise de bu sınırı aşmamak doğru olacaktır.

Harput Ulu Camiine aitken, Elâzığ Saray Camiine oradan Harput Sare Hatun Camiine ve buradan da Kurşunlu Camiye nakledildiği hakkında bilgimiz olan Abanoz ağacından minberde ise, sol taraftaki kitabelerde Camiyi Kazvin'li emir Kiya Oğlu'nun «tecdid» ettiği şeklinde bir kayıt görülür¹¹. Sol süpürgelik kısmında Kazvin'li İsmail oğlu Ebu Sa'd Allah adlı bir ustanın ismi geçer. Sağ taraftaki kitabelerde ise Sa'düddin oğlu Kutluğ Bey ve Çubukoğlu Kiya Ali günlerinde (yapıldı) kaydı açıkça okunmuştur. Şimdi bu minberin gerçekten Harput Ulu Camiine ait olduğu üzerinde birleşildiği takdirde¹², Artukoğlu Belek'in Harput hakimiyetini Tuğrul Arslan'ın

10. M. Zeki Oral, *Harput Ulu Camii Duvarındaki Vergi Kitabesi*, VI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 20-26 ekim 1961, Kongreye Sunulan Tebliğler, Ankara 1967, s: 140 vd. (s: 1'1 de kitabenin metni ve Türkçe çevirisi).
11. Minber ve kitabeleri için M. Z. Oral, *Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri*, Vakıflar Dergisi V, Ankara 1962, 35-39.
12. İ. Sunguroğlu, *Harput Yollarında...* 308 deki IV. Murat'ın Revan seferi dönüşünde ganimetten bir minber ve bir İran halısı hediye ettiği şeklin-

Atabeki olarak devraldığı Çubukoğullarının devrine ait olarak kabul edilmesi gerekmektedir. Bu durumda da caminin Harput'da Artuklu hakimiyetinden önceki devrelere inen kısımlarının (böyle bir minber konacak durumda) bulunduğu kesinleşmektedir¹³.

Harput Ulu Camii, malzemesi, plan ve mimarî ruhu ile Artuklu devri camilerinden çok farklı bir karaktere sahiptir. Daha çok XIII. yy. başlarından Malatya Ulu Camii gibi, İran Selçuklu Cami planı ve formunu Anadolu'ya has bir yoğurma ile gerçekleştirmiş bir Anadolu ustasının Artuklu devri dışındaki bir uygulaması olarak görülmesine imkân tanımaktadır. Avlu kemerlerinden biri üzerinde, yapının ölçüleriyle pek bağdaştırılamayan kazıma tekniğinde işlenmiş ilkel bir kûfi karakterindeki kitabesi de üzerinde durulduğu gibi, tartışmalıdır. M.Z. Oral'ın en son yayınlamasında doğrudan doğruya bir vergi kitabesi olarak ele almış olması ve bunun üzerine aksini savunacak epigrafik çalışmaların yapılmamış olması da yapının durumunu Artuklu devri gelişmesi içinde tartışmalı hale getirmektedir. Gerçi yapı, tuğla ve moloz taş tekniği ve malzemesi, küçültülmüş ölçülerine rağmen eyvanlı durumunu korumuş iç avlusu, enine gelişme gösteren asıl cami mekânındaki mihrap önü kubbesi fikriyle, XII.yy. Anadolu camileri prensiplerine bir bakıma uymakta ve bazı yapı bölümleriyle, özellikle enine gelişen ana mekânındaki mihrap önü kubbesi ve tonozlarındaki tertiple, Artuklu devri cami mekânlarıyla da yakın ilişkisine rağmen, bu devrin cami mimarisinde kabul edilmesi biraz güç bir forma sahiptir. Kesme taş mimarisini gösteren Artuklu yapılarından ayrı bir teknikte, moloz taşla meydana getirilmiş duvarlar arasında tuğla kemerler kullanılmış olması da bu şüpheleri arttırabilir. Bunun yanında, özellikle tonoz tekniğinde Artuklu yapılarında ortak olan kesme taş kaburgalı, tuğla örgülü uzun beşik tonozların varlığı bu devirle ilgisinin delilleridir. Artuklu devrinden birşeylere sahip olan Harput Ulu Camii'nin tuğla minaresi de yukarıda üzerinde durulduğu gibi birkaç devre işaret etmektedir. Üstelik, İran ve Anadolu Selçuklu Cami minareleriyle bağlantılar kurulmasına elverişli bir duruma sahiptir. Bugünkü camiden farklı devirde yapılmış olduğu da kesindir. Ancak, detaylı bir

deki kaydı tereddüde yol açmaktadır. Kitabelerdeki Çubukoğlu, bu durumda, Harput'un Artuklu devri öncesi hakimi ile ilgili olmayabilir mi?

13. Yapı için genel anlamda bilgiler: N. Ardıçoğlu, adı geçen makale; Harput Tarihi, İstanbul 1964, 45-46; İ. Sunguroğlu, *Harput Yollarında...* 304 vd. da değişik bilgiler ve geç devir kayıtları; birleşik bilgi için: O. Aslanapa *Turkish Art and Architecture*, London 1971, 95.

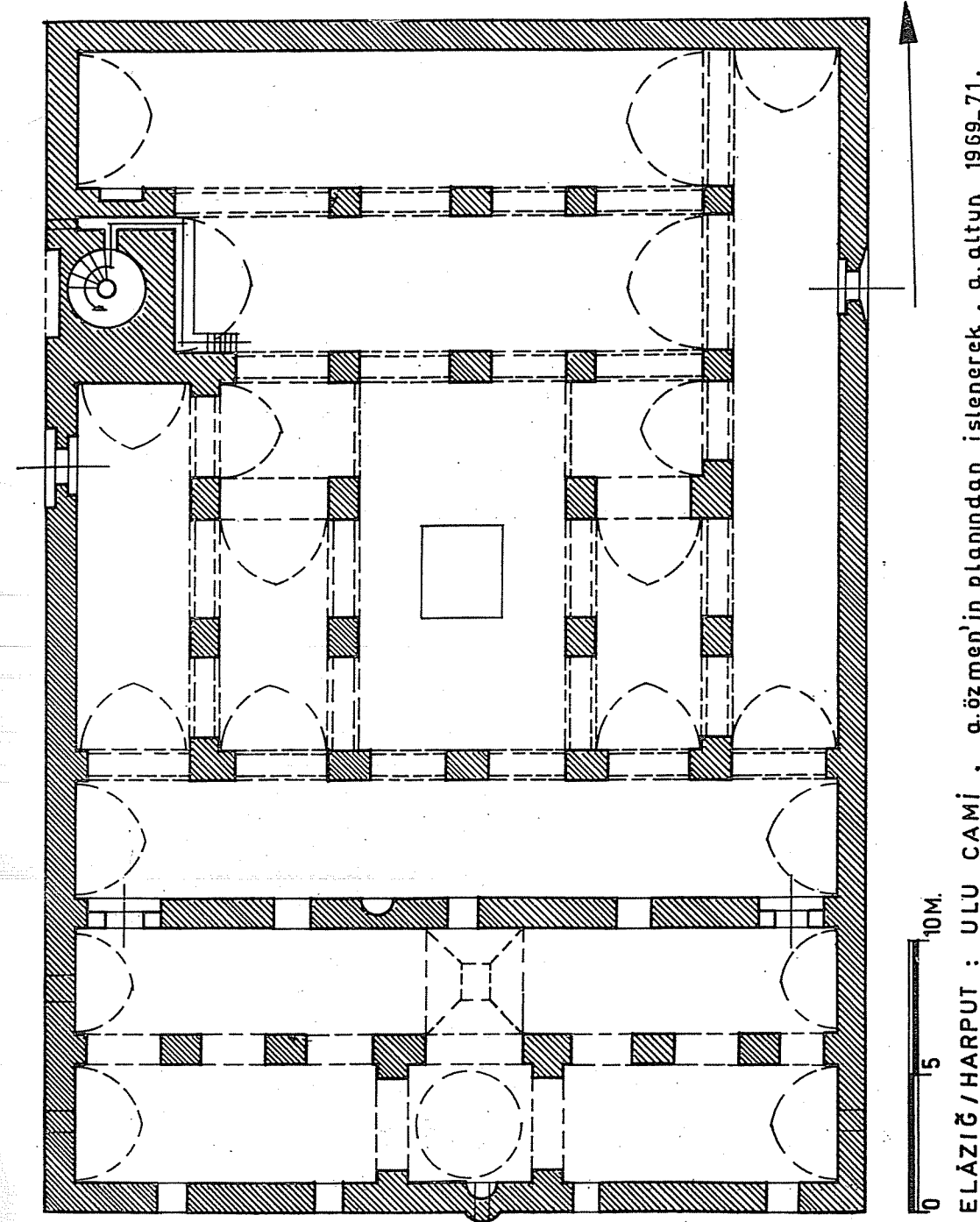
ekip araştırmasının yapılmamış olması, yapı ile minarenin ilişkileri konusunda tereddütler doğurmaktadır.

Burada Harput Ulu Camii, bir Artuklu devri uygulaması olarak ele alındığı takdirde, onun Artukluların süreli egemen oldukları merkezlerden en kuzeyde bulunan Harput'da bulunmasının, diğer örneklerden farklı karakterde meydana çıkmasına sebep gösterilmesiyle açıklanabilir.

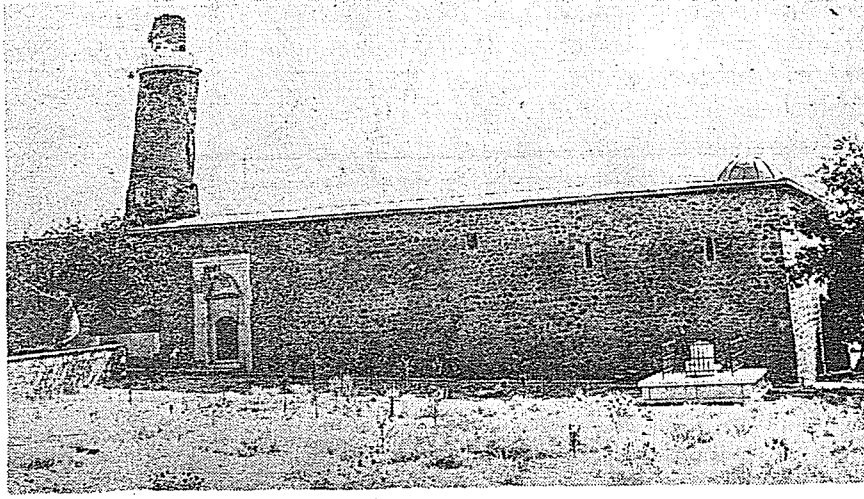
Gerçekten de Anadolu Selçuklu egemenliği ile sınır olan ve onlarla çekişmeli bir merkez durumunda bulunan Harput, bir yandan Malatya ile diğer yandan da İran Selçuklu mimarisi etkilerinin geliş yolu olan doğu Anadolu ile, diğer Artuklu merkezlerinden çok daha fazla ilişki içindedir. Bütün bu etkenler, yapının gelişmesinde önemli olmalıdır. Yapının Anadolu dışındaki kaynaklarının İran Büyük Selçuklu mimarisinde aranması gerekir. Gerçekten de plan Zevvare Ulu Camii(1135) ile çok yakın benzerliklere sahiptir¹⁴. Malzeme ve yapı formu ile ise en yakın benzerini, yukarıda değinilmiş olduğu gibi, yarım yüzyıldan fazla zaman sonra, Malatya Ulu Camiinde bulmaktadır. Gerek malzemede, gerek küçültülüp revaklarla açılan avlunun görünüşünde, gerekse mihrap önü kubbesinin uygulanış düzeni ile en yakın benzerlikler burada bulunabilir. Harput ile Malatya'nın Fırat eneline rağmen yakınlığını ve Anadolu Selçukluları ile Harput Artukluları'nın yakın siyasî ilişkilerini de bilmekteyiz. Malatyalı bir usta tarafından meydana getirilen Malatya Ulu Camiinin minaresine varana kadar, böyle bir benzerlik göstermesinin sebeplerini ise şimdilik kesinlikle bilemiyoruz. Tabii, Malatya'da bir eyvan-kubbe birleşmesi ve üç dilimli tromplarla geçişi sağlanmış bir kubbe, değişik bir uygulamadır. Ancak bu da hemen aynı devir İran Selçuklu Cami mimarisine bağlanan bir özelliktir. Revaklar ve avluya açık tonozlu mekânlarla çevrilen her iki yapının güney bölümlerinin enine bir gelişmeye sahip olması da düşündürücüdür. Ancak, avlunun geniş ve yüksek bir eyvanla mihrap önü kubbesine bağlanmasına karşılık, Harput'da avlu ile ana mekânın doğrudan bağlantısı daha zayıftır. Mihrap önü kubbesi de pek hakim bir motif değildir. Buna karşılık avluda yer alan eyvanlar kuzeye yakın ve yanlardadır.

Bütün bu karışık ve tartışmalı durumlarıyla birlikte, Harput Ulu Camii, yapım tarihi ve devirlerinden, konstrüksiyon ve özelliklerine varana kadar, henüz üzerinde gereğince durulmamış bir erken devir Anadolu Türk yapısı olarak, ciddi ekip araştırmalarının ilgisine açık şekilde durmaktadır. 25.III.1972

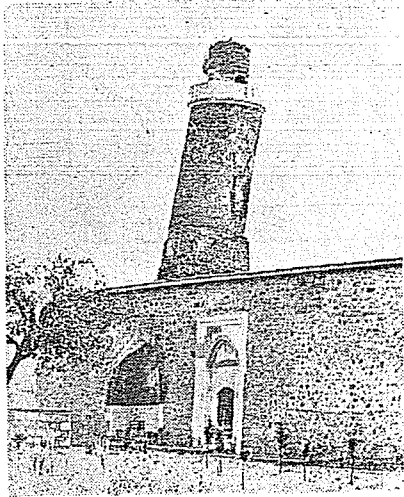
14. O. Aslanapa, Turkish Art and Architecture, London 1971, s. 97.

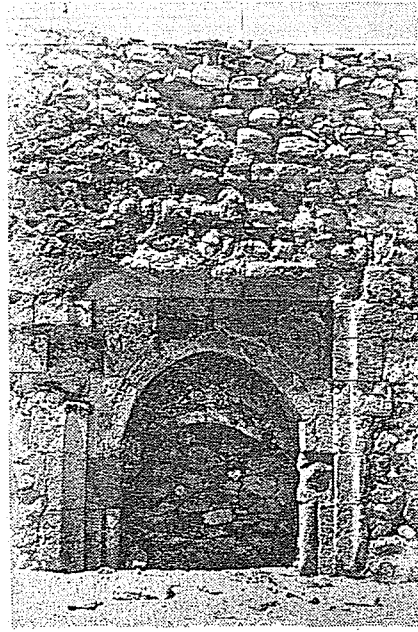
ELAZIĞ/HARPUT : ULU CAMİ , a.özmen'in planından işlenerek , a.altun 1969-71.

Resim 1. Harput Ulu Camii, 1971 de batıdan görünüşü. (T.C.)

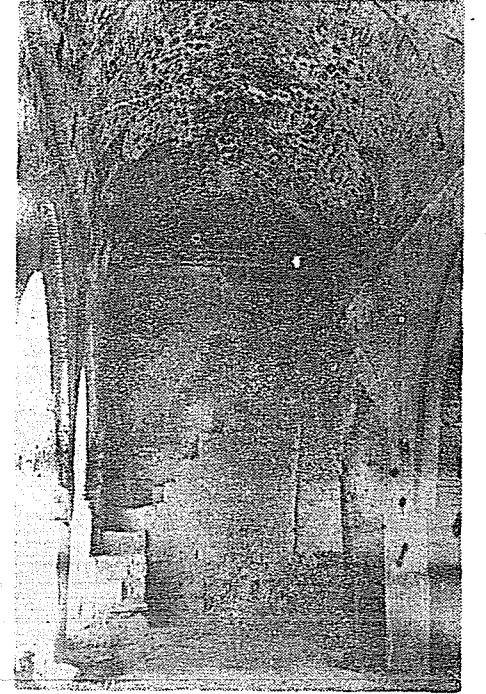
Resim 2. Batıdan kemer (T.C.)

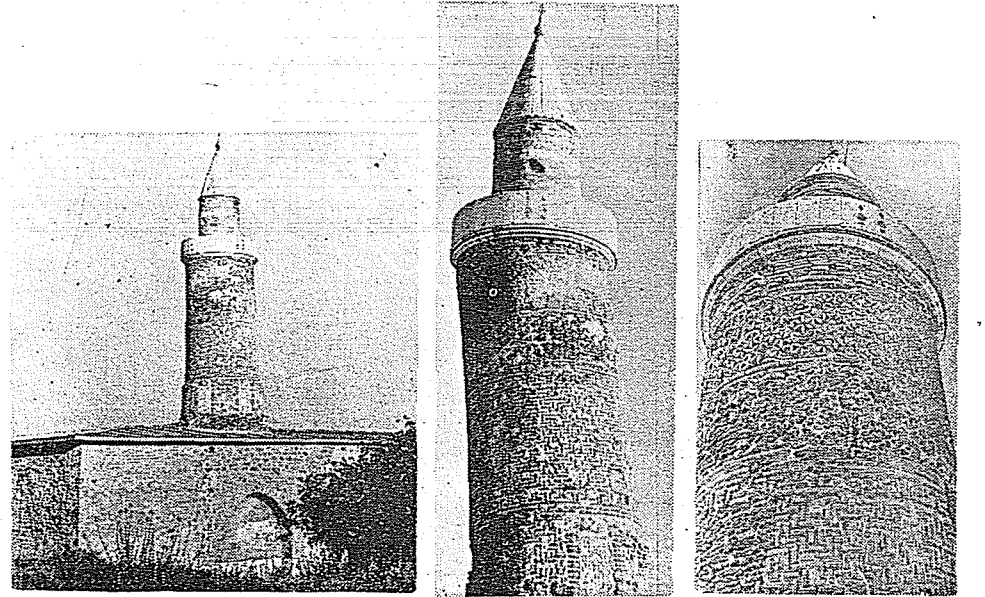
Resim 3. Doğu girişi (A.Ö.)

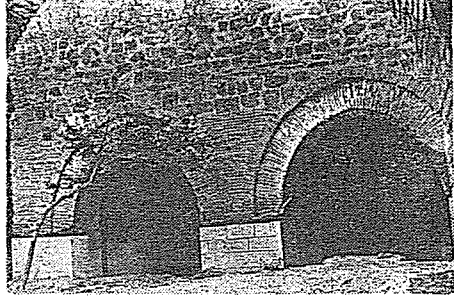
Resim 4. Ulu Cami toprak damı ve mihrap önü kubbesi, kale önü hamamı ve Harput iç kalesi (M.S.)

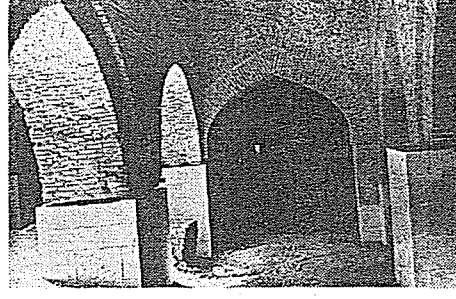
Resim 5. Minare kaidesi, merdivenler ve nef tonozunun görünüşü.

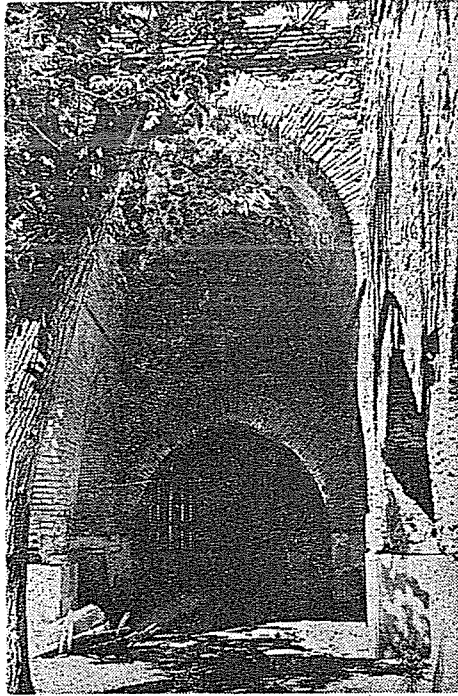
Resim 6, 7, 8. Minareden çeşitli görünüşler (M.S.) (M.S.) (A.Ö.)

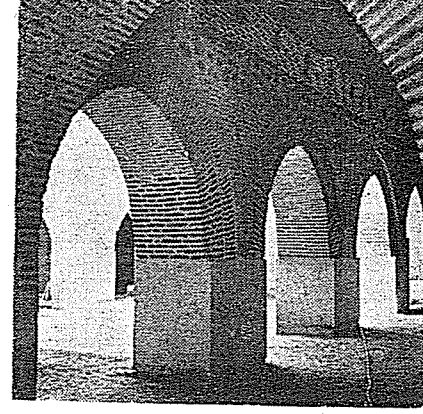
Resim 9. Avlunun doğusunda kemerler.

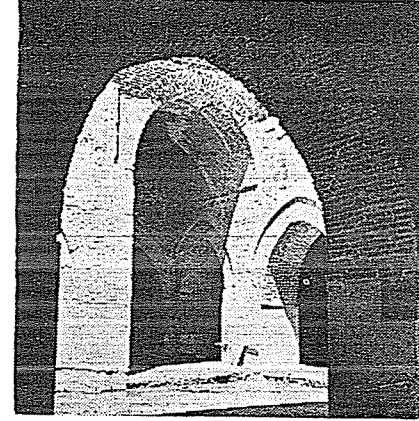
Resim 10. Avlu kemerlerinde değişik bir uygulama.

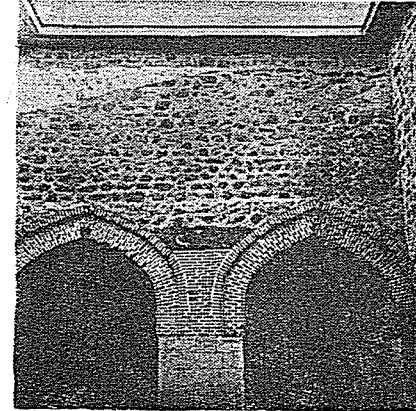
Resim 11. Batı eyvanı onarımdan önce (A.Ö.)

Resim 12. Avlu kemerleri onarımdan sonra (M.S.)

Resim 13. Batı eyvanı onarımdan sonra (M.S.)

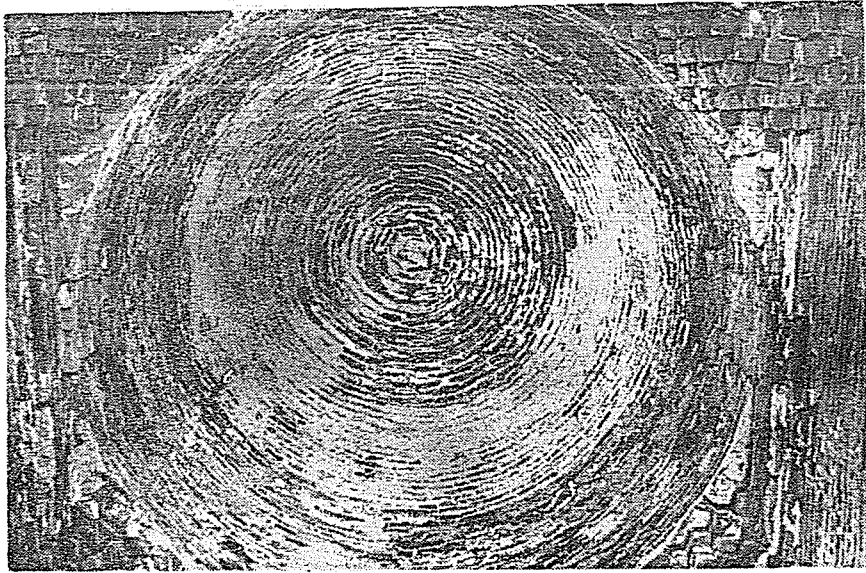
Resim 14. Avlunun güneyi (M.S.)

Resim 15. Kapalı bölüm geçişlerinden batıdaki.

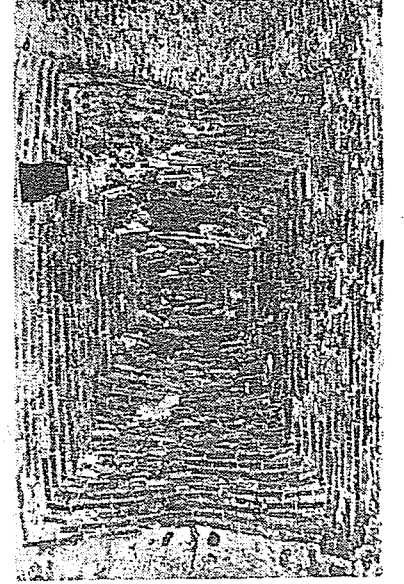
Resim 16. Kapalı geçiş bölümünde mihrap.

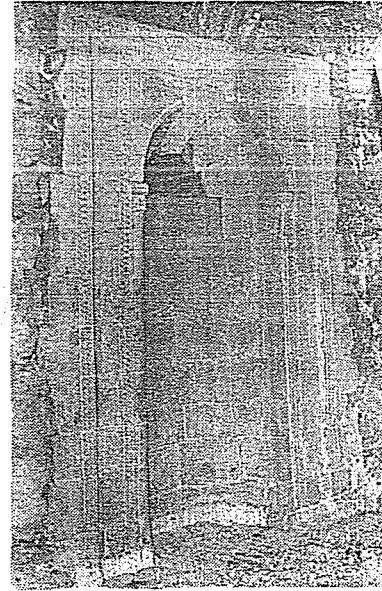
Resim 17. Mihrap önü kubbesi (A.Ö.)

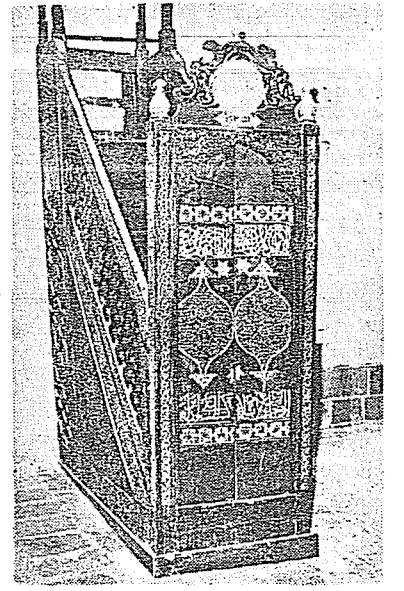
Resim 18. Mihrap önü bölümü.

Resim 19. Mihrap arkası tonozu.

Resim 20. Ana mihrap.

Resim 21. Minber (A.Ö.)

Resim 22. Harput Ulu Camii avlusundaki Artuklu kitabesi.

KULELİ OCAĞI (KULEBAHÇE) MESCİDİ'NİN İLGİ ÇEKİCİ ÖRTÜSÜ

Z. Nurdan ERBAHAR

Kuleli Ocağı veya diğer adıyla Kulebahçe Mescidi ve Mahmut Han Camii de denilen yapı, İstanbul Boğazının Anadolu yakasında, Çengelköy ile Vaniköy arasında, Kuleli Askerî Lisesi'nin güneyinde, deniz kıyısındadır. Önünde iri kesme taşlardan bir küçük rıhtımı vardır.

Yapının örtüsü çökme tehlikesi gösterdiğinden 1972 de iskelelerle desteklenmiştir. Taş duvarlı, ahşap eklemeli ve ahşap çatılı, küçük ölçüde bir yapıdır. İlgî çekici yönleri vardır.

Yapının ilk banisi olarak Nişancı Kaymak Mustafa Paşa gösterilir. Onun bu yapıya ilk başlatma tarihi olarak da (1133) 1770 yılı kaydedilir. Bugünkü durumu ile yapı, II. Mahmut (1808-1839) devrine aittir ve 1837 tarihindedir. II. Mahmut yapıyı onartmış, hünkâr mahfeli için gerekli eklemeleri yaptırmıştır. Minberini vaz ettirenin hattat Hasan Efendi olduğu belirtilir¹.

Kapıdaki sekiz satırlık kitabede iki kere (1253) 1837/38 tarihi tekrarlanmakta ve ortada II. Mahmut'un tuğrası yer almaktadır.

Kara tarafında ana mekânın duvarları taş olup, yuvarlak kemerli pencereler ve köşelerde pilâsterlerle teşkilâtlandırılmıştır. Mihrabın arkasına gelen yerde kemerli pencere şekli sağır olarak yer almıştır.

Kuzeydoğu kısmında kare kaideli ve yuvarlak gövdeli minare yer alır. Batı kısmının güney tarafında pencerelerin kesilmesinden de anlaşılabilceği gibi, doğudaki ahşap ve iki katlı kısım ile, kuzeyde soncemaat yeri ve mahfil ikinci devreye işaret etmektedir. Bu akşap kısımlar, üst kat, merdivenler ve küçük sundurma II. Mahmut devrine aittir. Yapının durumundan anla-

1. T. Öz, İstanbul Camileri, II, Ankara 1965, s. 42, Hadikatül Cevami 2/170 den